

# ÇİN'DE TÜRK DİL İLİŞKİLERİ

İ. Ahmet AYDEMİR\*

**Öz:** Bu makalede, Çin'de Türk dil ilişkileri eşzamanlı olarak betimlenecektir. Orta Asya dil temas bölgesinin bir parçası olan Çin'de, farklı dil ailelerine (Çin-Tibet, Hint-Avrupa, Altay) mensup birçok dil konuşulmaktadır ve bu diller arasında farklı düzeyde dil ilişkisi söz konusudur. Bugün Çin'de, Türk dili ailesinin farklı kollarına (Oğuz, Kıpçak, Karluk ve Sibirya) mensup çok sayıda dile karşlaşıyoruz, ör. Uygurca, Özbekçe, Kazakça, Twaca, Sarı Uygurca, Fıyü Kırgızcası. Çin'deki Türk dil ilişkileri çok geniş bir konu olduğundan, bu çalışmaya Çin'deki tüm Türk dilleri değil, yalnızca Sarı Uygurca ve Salarca dahil edilmiştir.

Bu araştırmanın teorik temelini Lars Johanson'un Kod Kopyalama Modeli oluşturmaktadır. Bu yazı bağlamında hem Türk dillerinin diğer dillerle olan dil ilişkisi (interlanguage contact) hem de Türk dillerinin kendi aralarındaki dil ilişkisi (intralanguage contact) incelenecektir. Böylece dilsel bir bölge olan Çin'de Türk dil ilişkileri iki farklı perspektiften yansıtılacaktır.

Bu makalenin temel amacı Çin'deki Türk dil ilişkilerinin güncel durumunu ortaya koymak ve Türk dillerinde dil ilişkisine dayalı dilsel olguları ve kaymaları/değişmeleri incelemektir. Bu çalışmada Çin'deki Türk dil ilişkileri, sadece Salarca ve Sarı Uygurca örneğinde ele alınmaktadır.

**Anahtar Sözcükler:** Türk Dilbilimi, Türk dilleri, Çin'deki Türk dilleri, Dil İlişkisi, Kod Kopyalama Modeli

## Turkic Language Contact in China

**Abstract:** In this article, Turkic language contacts in China will be described synchronically. In China, which is a part of the Central Asian language contact zone, different languages belonging to different language families (Sino-Tibetan, Indo-European, Altaic) are spoken, and there are different levels of language contact between these languages. Moreover, in China there are a large number of languages belonging to different branches of the Turkic language family (Oghuz, Kipchak, Karluk and Siberian), e.g. Uyghur, Uzbek, Kazakh, Twan, Yellow Uyghur, Fıyü Kırgız. Because Turkic language contacts in China are a very broad subject, only Yellow Uyghur and Salar are included in this study, not all Turkic languages in China.

The theoretical basis of this article is based on Lars Johanson's Code Copying Model. In this article, both the language contact of Turkic languages with other languages (interlanguage contact) and the language contact between Turkic languages (intralanguage contact) will be examined. Thus, Turkic language contact in China, which is a linguistic area, will be reflected from two perspectives.

The main purpose of this article is to present the current situation of Turkic language contact in China and to describe linguistic phenomena and shifts/changes in Turkic languages based on language contact. In this study, Turkic language contacts in China will be described only in the example of Salar and Yellow Uyghur.

**Keywords:** Turkic Linguistics, Turkic Languages, Turkic Languages in China, Language Contact, Code Copying Model

## Giriş

Bu makalede, Çin'deki Türk dil ilişkileri konu edilmektedir. Günümüzde Çin'de konuşulan çok sayıda Türk dili vardır ve bunlar yüzyıllardır bölgedeki diğer dillerle

\* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları, Ankara/TÜRKİYE. E-posta: ahmetaydemir64@hotmail.com, ORCID No: 0000-0001-6938-3255

yoğun temas içindedir. Bu çerçevede, sadece Türk dillerinin yabancı dillerle olan dil ilişkisi değil, aynı zamanda Türk dilleri arasındaki dil ilişkisi ele alınmaktadır. Son bahsedilen husus, günümüz Türkoloji araştırmalarında da önemli araştırma konularından biri olarak dikkat çekmektedir (Silamu, 2018; Aydemir, 2017).

Johanson, Türk dilleri temas alanlarını, *Orta Asya* (Yeni Farsçanın Özbekçeye etkisi, Moğolcanın Kazakça ve Kırgızcaya etkisi, Çince ve Tibetçenin Batı Çin'deki Türk dillerine etkisi), *Sibirya, Volga-Kama, Transkafkasya ve İran, Kafkasya, Anadolu, Balkanlar ve Kuzeybatı Avrupa* olarak vermektedir (2010).

Bu makalenin amacı, Çin'deki Türk dillerinde dil ilişkisi neticesinde ortaya çıkan dilsel olguları ortaya çıkarmak, dil ilişkisinin boyutunu ve etkilerini incelemek, dil ilişkisi neticesinde Türk dillerinde meydana gelen fonetik, morfolojik ve sentaktik değişimleri/kaymaları analiz etmek ve betimlemektir.

Bu eşzamanlı çalışmada, ağırlıklı olarak Çince-Türkçe, Tibetçe-Türkçe, Moğolca Türkçe dil ilişkileri ele alınacaktır. Bu incelemeye, Çin'deki bütün Türk dilleri değil, dil ilişkisinin en yoğun olduğu Salarca ve Sarı Uygurca dahil edilmiştir. Bunun yanı sıra, Çin'de konuşulan iki Türk dili olan Kazakça ile Tuvaca arasındaki dil ilişkisi de konu edilecektir. Çalışmanın dayandığı teorik altyapı, Johanson'un Türk dil ilişkilerini dilbilimsel bir temelde betimlemek üzere geliştirdiği *Kod Kopyalama Modelidir* (Johanson, 2002, 2010, 2023)

### 1. Dilsel Bir Bölge Olarak Çin

Bugün Çin, farklı halkların yaşadığı ve farklı dillerin bir arada konuşulduğu bir “dilsel bölge” olarak değerlendirilebilir. Çince varyantlar arasında bile doğal anlaşılabilirlik oranının yerine göre çok düşük olduğu (Chaoju & Heuven, 2009, s. 713) bu dilsel bölgenin göze çarpan iki önemli özelliği vardır: *dilsel çeşitlilik* ve *dil teması*. Kurpaska, günümüzde Çin'de, Çin-Tibet, Altay, Avustroasya, Avustronezya, Hint-Avrupa dil ailelerine mensup diller ile Korecenin konuşulduğunu söyler (2017, s. 16). Sun ise Çin'de konuşulan dillerin genetik sınıflandırmasını şöyle yapmaktadır (2015, s. 551-552):

- i. Çin-Tibet dilleri (Çince, Tibetçe)
- ii. Altay dilleri (Türk dilleri, Moğol dilleri, Mançu-Tunguz dilleri)
- iii. Avustronezya dilleri (Amis, Paiwan, Bunun)
- iv. Avustroasya dilleri (Mon-Khmer, Viet-Muong)
- v. Hint-Avrupa dilleri (Tacikçe, Rusça)
- vi. Karma diller (Vutun, Tangwang, Wuse)

Aynı şekilde bugün Çin'de, Türk dilleri ailesinin farklı kollarına mensup birçok Türk dili konuşulmaktadır (Johanson, 2001, s. 19-24, Georg, 2017, s. 131-133). Bunlar, Oğuz Grubuna mensup Salarca (130.000 konuşur), Karluk Grubuna mensup Uygurca (10,7 milyon konuşur) ve Özbekçe (10.500 konuşur), Kıpçak Grubuna mensup Kazakça (1,4 milyon konuşur), Kırgızca (186.000 konuşur) ve Tatarca (800 konuşur), Sibirya Grubuna mensup Tuvaca (4.000 konuşur), Fuyü Kırgızcası (10 konuşur) ve Sarı Uygurcadır (7.000 konuşur). Ayrıca burada, biçim-sözdizimsel yapısı Uygurca olmasına rağmen söz varlığı büyük oranda İran kökenli olan “gizli dil” Eynucayı (300.000 konuşur) da anmamız gerekmektedir (Boeschoten, 2022). Johanson Çin'deki Türk dillerinin büyük ölçüde Çince den etkilediğini ve böylece bu dillerin fazlaca değiştiğini dile getirir (Johanson, 1988, s. 60, 2010, s. 664).

## 2. Kod Kopyalama Modeli

Lars Johanson'un geliştirdiği *Kod Kopyalama Modeli* (code copying model), Çin'de oldukça karmaşık ve yoğun olan Türk dil ilişkilerini dilbilimsel temelde analiz etmek ve betimlemek için de önemli bir teorik altyapı oluşturmaktadır. Bu Modele göre, bir dil teması durumunda kopyalama, genelde sosyolojik açıdan baskın olan koddan (B dili) sosyolojik açıdan zayıf olan koda (A dili) yapılmaktadır. Eğer baskın kodun (B dili) bir ögesi, bütün yapısal özellikleriyle (malzeme, bağlantı, anlam ve sıklık) (Johanson, 2023, s. 6) bir blok olarak zayıf koda (A dili) kopyalanırsa, buna *genel kopya* (global copying) adı verilmektedir, ör. Ttü. *kitap* <Ar. *kitāb* (Johanson, 2002, s. 9). Mesela Almanca *Bahnhof* 'tren istasyonu' kelimesi, Almanya Türkçesine bir blok olarak, yani bütün yapısal özellikleriyle birlikte kopyalanmış ve Türkçe hâl ekleriyle de kullanılır olmuştur, ör. *Banhof-a gidiyorum* 'Tren istasyonuna gidiyorum' (Johanson, 2023, s. 3). Eğer baskın kodun bir ögesi, bu yapısal özelliklerinden biri ya da birkaçı eksik olarak zayıf koda kopyalanırsa, *seçilmiş kopya* (selective copying) söz konusudur, ör. Ttü. *indir-* (<İng. 'to download'). Burada kelime, yapısal özelliklerinden "malzeme" olmaksızın kopyalanmıştır. Kod Kopyalama Modelinde, içinde genel kopya olan seçilmiş kopyalara ise *karışık kopya* (mixed copying) adı verilmektedir, ör. Ttü. *yariotomatik* (*yarı* + İng. *automatic*) (Johanson, 2002, s. 9).

Ancak Johanson son çalışmasında (2023), Kod Kopyalama Modeli bağlamında farklı bir terminoloji kullanmaktadır. Yeni çalışmasında kullandığı *model kod* (model code), eski çalışmalardaki <B dili>ne, *temel kod* (basic code) ise <A dili>ne karşılık gelmektedir (krş. Johanson, 2023, s. 1). Bu bağlamda kod, toplumdilbilimde bir dili ya da bir dilin varyantını ifade eden bir "çatı kavram" olarak kullanılır (2023, s. 1).

Johanson'un Kod Kopyalama Modeline göre kopyalamada iki farklı yön söz konusudur: *devralma* (adoption) ve *taşım*a (imposition) (Johanson, 2000, s. 173, Johanson, 2023, s. 2). Şimdi bu kavramları biraz açalım.

- a) **Devralma** (adoption veya take-over): Konuşur baskın koddan kendi birincil koduna kopyalama yapar. Diğer bir ifadeyle konuşur, ikincil koddan kendi temel koduna kopyalama yapar (devralma kopyaları).
- b) **Taşım**a (imposition veya carry-over): Konuşur kendi birincil kodundan baskın koda kopyalama yapar. Burada ise konuşur, kendi temel kodundan ikincil koda kopyalama yapar (taşım kopyaları).

## 3. Çin'de Türk Dil İlişkileri

Dilsel bir bölge olarak Çin'de konuşulan Türk dillerinin bölgedeki diğer dillerle olan teması oldukça yoğun ve karmaşıktır. Buradaki Türk dil ilişkileriyle ilgili olarak önemli çalışmalar yapılmıştır (Dwyer, 2016; Ablimit, 2012; Memtimin, 2016; Nugteren, 2013a, 2013b; Yakup, 2005).

Çin'de Türk dil ilişkilerinin tarihi oldukça eskidir. Johanson bu tarihi, Eski Uyurların Çin'e göç ettikleri 9. asra kadar götürmektedir (1988). Bu dönem aynı zamanda Türkçenin Hint-Avrupa dilleriyle ilk temasa geçtiği dönem olarak da bilinir. Johanson birçok çalışmasında (2000, 2002, 2010, 2021) Çin'deki Türk dil ilişkileriyle ilgili olarak şu önemli tespitlerde bulunmuştur:

- I. Çin'de Türk dil ilişkileri, Eski Uyurların buraya gelmesiyle başladı (Türkçenin Hint-Avrupa dilleriyle ilk teması).

- II. Kıyı dili durumundaki Türk dilleri ağırlıklı olarak kopyalayan dillerdir (Sarı Uygurca, Füyü Kırgızcası vs.).
- III. Bugün Çin’de, Çince-Türkçe, Tibetçe-Türkçe, Moğolca-Türkçe dil ilişkilerinden bahsedilebilir.
- IV. Türk dillerinde Moğolca üzerinden geçen Mançuca kopya kelimeler vardır. Ayrıca Cungar Tuvacasında Evenkice kopya ögeler görülür.
- V. Ayrıca Türk dilleri arasında da dil ilişkisi vardır.

Bu çalışma kapsamında ayrıntılı olarak ele alınan Salarca ve Sarı Uygurca, Çin’in Qinghai-Gansu bölgesinde konuşulmaktadır (Nugteren 2013a, s. 379; 2013b, s. 227). Bu bölgede iki Türk dili de Moğol dilleriyle (ör. Doğu Yuğur), Amdo Tibetçesiyle ve Kuzeybatı Mandarin Çincesiyle doğrudan ilişki içerisindedir (Nugteren 2013a, s. 379; Johanson, 2021, s. 190). Sarı Uygurca konuşurların çoğu iki dillidir, yani hem Çince hem de kendi anadillerini konuşmaktadır (Roos, 2000, s. 35). Çocuklar Sarı Uygurca’yı evde ilk dil olarak, Çinceyi ise ilkokulda ikinci dil olarak öğrenir (2000, s. 6).

### 3.1 Aileler-arası (interfamily) ve Aile-arası Dil İlişkisi (intrafamily)

Daha önce de açıkça vurguladığımız gibi, dilsel çeşitliliğin hüküm sürdüğü ve çok karmaşık dil ilişkilerinin gözlemlendiği Çin’de Türk dil ilişkileri, iki farklı boyutta karşımıza çıkmaktadır. İlki, Türk dillerinin genetik/tipolojik açıdan benzerliği olmayan dillerle (Çince ve Tibetçe) olan temasıdır ki Johanson bunu *aileler-arası temas* (interfamily contact) olarak adlandırır (Johanson, 2010, s. 652). Bu bağlamda Çince-Türkçe, Tibetçe-Türkçe, Moğolca-Türkçe dil ilişkilerinden bahsedilebilir. İkincisi ise, Türk dilleri arasındaki dil ilişkisidir ki Johanson bunu *aile-arası temas* (intrafamily contact) olarak nitelendirir (Johanson, 2010, s. 653). Bu anlamda Çin’de Kazakça-Tuvaca dil ilişkisinden bahsetmek mümkündür.

### 4. Çince - Türkçe Dil İlişkisi

Çin’de konuşulan Türk dillerinin tümü, Çince den büyük oranda etkilenmiştir (Johanson, 1988, s. 60). Türk dillerine bakıldığında, eski ve yeni birçok Çince kopyanın olduğu görülür. Daha eski kopyalar Moğolca, Tibetçe ve Orta Çince den yapılmıştır (Johanson, 2021, s. 214). Türk dillerindeki Çince kopyaların büyük bölümü Mandarin Çincesinden yapılmıştır ve bunlar genelde politika, idare, bürokrasi, teknoloji, askeriye gibi alanlarla ilgilidir (Johanson, 2021, s. 215). Aşağıda Çince-Türkçe dil ilişkisi değişik Türk dilleri bağlamında detaylıca ele alınacaktır.

Sarı Uygurca, Çin gibi bir dilsel bölgede en çok dil ilişkisine maruz kalan varyantlardan biridir. Mesela Çince (ve Tibetçe) ile olan dil ilişkisi neticesinde bazı fonetik kaymalar/değişmeler meydana gelmiştir; hatta yabancı dillerden Türk dillerine belli ses kopyalamaları bile olmuştur (Dwyer, 2007, 2016). Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

- a) Birçok kelimedede ön-soluklama (preaspiration) görülür, ör. *a<sup>h</sup>t* ‘at’
- b) Üstdamaksıl duraklamalı sesler (retroflex obstruent) olan *ʂ* ve *ʐ* artık Sarı Uygurcanın sesbirim sistemine girmiştir. Benzer bir durum Salarcada da vardır, *ʂu* ‘kitap’ < Kuzeybatı Çincesi, *ʐizi* ‘arlan’ < Kuzeybatı Çincesi.

Çincenin etkisiyle Salarcada meydana gelen bazı morfosentaktik değişmeler/kaymalar da söz konusudur. Örneğin Çince etkisinin çok yoğun olduğu Doğu Salarcasında kılınış işlevli ekleşik fiil yapıları (Postverbiaalkonstruktionen) pek kullanılmazken, Batı Salarcasında ekleşik fiil yapıları hala kullanılmaktadır ki bu durumun gerçekleşmesinde Çincenin etkisi azdır (Dwyer, 2016, s. 19). Aşağıdaki ilk

örnekte ekleşik fiil yapılarının kılınış işlevini bir zarf üstlenirken, ikinci örnekte Türk dili paradigmasına uygun bir yapı, yani kılınış işlevli ekleşik fiil yapısı *-p yür-* kullanılmaktadır:

Doğu Salarcası (Çince etkisi çok):

*U lorčuqqa kulemiš.*

O **aniden** gül-GÇZ-3TK

‘O gülüvermiş/aniden gülmüş.’

Batı Salarcası (Çince etkisi çok az):

*U kül yürji.*

O gül-(ZF) YF-GÇZ.3TK

‘O güldü durdu’

Salarcada muhtemelen Çincenin etkisiyle sayı sıfatlarının sentaktik dizilimi tamamen değişmiştir. Bu, Johanson’un Kod Kopyalama Modeline göre hem bir seçilmiş kopyadır hem de model koddan temel koda yapılan bir kopyadır:

*Vu hellur uš yüz çaynamiš* (Mehmet, 2010, s. 507)

o para üç yüz biriktir-GÇZ.3TK

‘O üç yüz para biriktirmiş.’

Çinceden Salarcaya kopyalanan sontakı *vule* ‘için’ (<Çince *wèile* (为了), Salarcada belli morfemlerle (*-gane*, *-(X)še*) kullanılarak amaç yancümlerinin kuruluşunda görev almaktadır. Burada aslında karışık kopya söz konusudur, zira genel kopya olan *vule* Çincedeki sözdizimsel işleviyle birlikte geçmiştir:

*U orgeniše vule hahat ma bi alji* (Mehmet, 2010, s. 525)

O öğren-İF için kâğıt ve kalem al-GÇZ.3TK

‘O, öğrenmek için kâğıt ve kalem aldı.’

*Sini işdegene vule men go yere varji.* (Mehmet, 2010, s. 526)

Sen-BEL bul-İF için ben o yer-YÖN git-GÇZ.3TK

‘Seni bulmak için ben oraya gittim.’

Çince ve Tibetçeyle olan yoğun dil ilişkisi neticesinde Sarı Uygurcada (Western Yuğur, Sarı Yogur, Sarıg, Sarygh Uygur, Sary-Uighur, Yellow Uighur) bazı morfosentaktik kaymalar da görülmektedir. Öneğin aşağıdaki cümlede, *köz* ‘göz’ ögesinde - Genel Türkçedeki yapıdan farklı olarak- iyelik işaretlemesi düşmektedir:

*ışke köz par mīdro* (Dwyer, 2016, s. 15)

iki-göz-var-KOP

‘Onun iki gözü var.’

Çinceden Cungan Tuvacasına yapılan birçok genel kopya vardır ve bunlar büyük ihtimalle Moğolca ve Kazakça üzerinden Cungan Tuvacasına geçmiştir, ör. *zojtoŋ* ‘başkan’, *banče* ‘otobüs’, *loynji* ‘kayıt cihazı’, *dašüe* ‘üniversite’, *tüşü-* ‘emekli olmak’ (Silamu, 2018, s. 45). Bunlar arasında fiil köklerinin de olması oldukça ilginçtir, zira tipolojik yakınlık olmayan dillerden Türk dillerine fiil kopyalamaları hemen hemen hiç yoktur (Johanson, 2010, s. 665); halbuki tipolojik yakınlık olan Moğolcadan Türk dillerine fiil köklerinin kopyalanmasına ise oldukça sık rastlanmaktadır.

## 5. Tibetçe-Türkçe Dil İlişkisi

Çin’de konuşulan Türk dilleri ile Tibetçe arasındaki yoğun dil ilişkisi özellikle Sarı Uygurca ve Salarcada kendini göstermektedir. İki dilin ünsüz sistemi Tibetçeden ve Çinceye etkilenmiştir. Mesela bu iki Türk dilinde güçlü ve yumuşak ünsüzler *soluklamayla* (aspiration) birbirinden ayrılmaktadır ve bu soluklama güçlü ünsüzden önce veya sonra gelebilir, ör. *o<sup>h</sup>t* veya *ot<sup>h</sup>* ‘ot/çimen’ (Johanson, 2021, s. 277-278). Sarı Uygurcada bu soluklama, belli durumlarda kelime başındaki bir ünlüden önce de gelebilir, ör. *<sup>h</sup>at ~ a<sup>h</sup>t* ‘at’, *<sup>h</sup>altı ~ a<sup>h</sup>ldi ~ al<sup>h</sup>ti* ‘altı’ (Johanson, 2021, s. 278).

Sarı Uygurca (Western Yuğur) ve Moğolca (Eastern Yuğur) varyantlarının olduğu bölgede, Türk, Moğol, Tibet ve Çin dilleri konuşulmaktadır (Nugteren & Roos, 1998, s. 45). Bu bölgedeki yoğun dil teması neticesinde, Tibetçeden Sarı Uygurcaya isimlerin yanı sıra fiil köklerinin de kopyalandığı görülmektedir ki bunlar genel kopya niteliğindedir. Johanson’un Moğolcadan Türk dillerine fiil köklerinin kopyalanmasına ilişkin olarak öne sürdüğü “tipolojik yakınlık” tezinin (2021, s. 209) burada çok da geçerli olmadığı görülmektedir. Şimdi Tibetçeden Sarı Uygurcaya yapılan genel kopyalara bazı örnekler verelim: *a<sup>h</sup>ka* ‘keşiş’, *na<sup>h</sup>si* ‘başrahip’, *şad* ‘buzağı’, *şadam* ‘çaydanlık’, *ulu* ‘ejderha’. İlginç bir şekilde bu genel kopyalar arasında fiil kökleri de bulunmaktadır, ör. *tarla-* ‘gelişmek/büyümek’, *şüla-* ‘rica etmek’.

Tibetçe ile doğrudan temas içinde olan bir başka Türk dili de Salarcadır. Dil ilişkisi neticesinde Tibetçeden Salarcaya genel kopyaların (isim ve fiiller) dışında, bazı sözdizimsel yapılar da kopyalanmıştır. Bunlar arasında belirsizlik parçacığı *bir*’in sözdizimsel konumu da vardır. Bu parçacığın konumu muhtemelen Tibetçenin etkisiyle değişmiştir, yani isimden sonra (postposed) gelmektedir, ör. *dağ bir* ‘bir dağ’ (Nugteren, 2013, s. 231). Benzer bir soncul sıralama, belirleyici sayılarda da göze çarpmaktadır:

*a<sup>h</sup>a*      *ğiz*      *u<sup>h</sup>*      *vulmiş*. (Nugteren, 2013b, s. 231)

o-YÖN kız      üç      ol-GÇZ.3TK

‘Onun üç kızı varmış.’

## 6. Moğolca-Türkçe Dil İlişkisi

Moğol ve Türk dilleri arasındaki dil ilişkisinin tarihi Eski Türkçeden önceki dönemlere kadar uzanmaktadır. 13. yüzyılda iyice yoğunlaşmaya başlamış olan Moğolca-Türkçe dil ilişkisi, bugün Türk Dünyasının değişik bölgelerinde (Sibirya, Çin, Moğolistan) halen yoğun olarak devam etmektedir. Bu dil ilişkisi sonucunda tarihi dönemlerde olduğu gibi günümüzde de Moğolcadan Türk dillerine çok sayıda sözcük kopyalanmıştır. Johanson’a göre isimlerin yanı sıra fiil köklerinin (ör. *qara-* ‘bakmak’) de kopyalanması, iki dilin “tipolojik yakınlığı” sayesinde oldukça kolaylaşmıştır (2021, s. 209). Hâlbuki Türk dillerine yabancı dillerden farklı gramatikal öğeler kopyalanmıştır; ancak fiil kökleri çok az sayıda kopyalanmıştır (Johanson, 2010, s. 665). Johanson bu durumu iki dil arasındaki “tipolojik yakınlık” ile izah etmektedir

Çin’de Türk dillerinin ilişkide olduğu diğer bir varyant da Doğu Yuğur (Eastern Yuğur) olarak adlandırılan Moğolca varyanttır. Bu varyanttan Sarı Uygurcaya yapılan birçok genel kopya vardır (Johanson, 2021, s. 211) ve bunlar arasında fiil kökleri de bulunmaktadır. Bu tür kopyalar, model koddan (verici dil) temel koda (alıcı dil) yapılmıştır. Şimdi ilgili örneklerle bakalım (Nugteren & Roos, 1996):

*yata-* ‘yapamamak/gücü yetmemek’

*p<sup>h</sup>aqa-* ‘dışkılamak’

*ami<sup>h</sup>tan* ‘hayvan’

*sergin* ‘soğuk’

*qazir* ‘dünya’

Çin’de Türk dil ilişkilerinde bazen kopyalamanın yönü değişebilir. Mesela Sarı Uygurcadan Moğolcaya (Doğu Yuğur) yapılan genel kopyalar da vardır. Bu durumda kopyalama, temel koddan (alıcı dil) model koda (verici dil) yapılmaktadır ki bunu Johanson *taşım*a olarak adlandırmaktadır. Şimdi bazı örnekler verelim (Nugteren & Roos, 1996):

*k<sup>h</sup>ölök<sup>h</sup>* ‘gölge’ < Suy. *k<sup>h</sup>öle<sup>h</sup>ki* ‘gölge’

*ayak* ‘tas/kase’ < Suy. *ayak<sup>h</sup>* ‘kase’

*t<sup>h</sup>aş* ‘taş’ < Suy. *tas* ‘taş’

*añla-* ‘duymak/itaat etmek’ < Suy. *añna-* ‘duymak/itaat etmek’

*p<sup>h</sup>ölé-* < Suy. *p<sup>h</sup>el-* < GT *böl-* ‘bölmek’

Aynı şekilde bölgedeki Moğolcadan Sarı Uygurcaya yapılan bazı seçilmiş kopyalar da vardır (Nugteren & Roos, 1996). Bunlar arasında fiil kökleri de bulunmaktadır:

*qara e<sup>h</sup>t<sup>h</sup>* ‘kas’ < Moğ. *xara maqa:n* ‘kas’

*šera* ‘sarı’ < Moğ. *šra* ‘sarı’

*yirğa-* ‘mutlu olmak’ < Moğ. *žirga-* ‘mutlu olmak’

*uta-* ‘sürdürmek’ < Moğ. *uta-* ‘gecikmek’

*t<sup>h</sup>öle-* ‘geri ödemek’ < Moğ. *tölö-* ‘ödemek’

Moğolca ile Sarı Uygurca arasındaki dil ilişkisi oldukça yoğun olduğundan, belli durumlarda Sarı Uygurcadan Moğolcaya yapılan seçilmiş ve karışık kopyalara da rastlarız. Burada kopyalamanın yönü, temel koddan model kodadır, diğer bir ifadeyle A dilinden B dilinedir:

#### **Seçilmiş kopya:**

*šra šu:n* ‘baykuş’ < Suy. *sariğ kuş* ‘baykuş’

#### **Karışık kopya:**

*xara šu:n* ‘yabanhorozu’ < Suy. *qara qus* ‘yabanhorozu’

Çin’de konuşulan Moğolca ile Türk dilleri arasındaki dil ilişkisi, sözdizimsel kodlamalara kadar uzanmıştır. Örneğin böyle bir Moğolca etkisini Salarcada görebiliriz. Aşağıdaki iki örnekte de *ben* ögesi, Moğolcanın etkisiyle - Genel Türkçedeki ilgi ekli işaretlemenin aksine - yönelme durum ekiyle işaretlenmiştir. Bu sentaktik kayma/değişim, bir tür seçilmiş kopya olarak değerlendirilebilir:

*Maña heli yoxmaganniği, almaži* (Mehmet, 2010, s. 526)

Ben-YÖN para yok-OLZ-ZF al-OLZ-GZ.3TK

‘Benim param olmadığından almadım.’

*Maña oğil yoxdır* (Nugteren, 2013a, s. 386)

Ben-YÖN oğul yok-KOP

‘(Benim) oğlum yoktur.’

## **7. Türk dilleri Arasındaki Dil İlişkisi (Aile-arası Dil İlişkisi)**

### **7.1 Kazakça-Tuvaca Dil İlişkisi**

Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesinin kuzeyinde yaşayan Tuvalar (Cungar Tuvaları) bu bölgede sadece Tuvalar için değil, aynı zamanda Çinliler dahil, diğer birçok halk için de baskın dil Kazakçadır; hatta Kazakça burada bir tür "lingua franca" işlevi görmektedir. Bu sosyolojik baskınlık neticesinde, Kazakçadan Cungar Tuvacasına birçok öge kopyalanmıştır. Bunlar arasında değişik türde isimler, fiil kökleri, ekler ve edatlar vardır. Kopyalanan öğelerin çoğu genel kopya niteliğindedir; ancak seçilmiş ve karışık türde kopyalar da mevcuttur. Genel olarak bakıldığında, Çin'de Kazakça-Tuvaca dil ilişkisi aile-arası dil ilişkisine ilginç bir örnek teşkil etmektedir.

Kazakçadan birçok kelime genel kopya olarak Cungar Tuvacasına geçmiştir, ör. *qonaq* 'misafir', *ortalaw* 'ortaokul', *gene* 'sadece', *baylanis* 'bağlantı', *endi* 'şimdi', *biraq* 'fakat' (Silamu, 2018, s. 43). Standart Tuvacada olmayan bu kopyaların yönü, model koddan temel kodadır.

Standart Tuvacadan farklı olarak Cungar Tuvacasında birçok Arapça/Farsça kökenli kelime vardır ve bunların tümü Kazakça üzerinden genel kopya olarak geçmiştir, ör. *ökümet* 'hükümet', *mugallim* 'öğretmen', *jan* 'can', *münkün* 'mümkün', *esker* 'asker', *şart* 'şart', *bazar* 'pazar', *ahwal* 'durumlar', *memleket* 'memleket/ülke', *otan* 'vatan', *piyaz* 'soğan', *meselen* 'mesela' (Silamu, 2018, s. 43).

Kazakçadan Cungar Tuvacasına yapılan kopyalar arasında fiil kökleri de vardır, ör. *jaza-* 'yapmak' (*doy jaza-* 'düğün yapmak'); halbuki Standart Tuvacada *yapmak* anlamında yaygın olarak *qil-* fiili kullanılmaktadır.

Kazakçadan Cungar Tuvacasına yapılan genel kopyaların bir kısmı bağımsız öğeler değil, bağımlı birimlerdir, yani değişik eklerdir. Mesela Kazakça yapım eki *-şA* (<GT - *çA*) aynı işlevle Cungar Tuvacasına kopyalanmıştır, ör. Ctuv. *Moolşa* 'Moğolca' (Stuv. *Mool dil*), Ctuv. *Qazaqşa* 'Kazakça' (Stuv. *Qazaq dil*) (Silamu, 2018).

Kazakçadan Cungar Tuvacasına kopyalanan öğelerden biri de sıra sayı sıfat eki *-(X)nşX'* dir; Standart Tuvacada ise genelde bu işlevde *-GI* eki kullanılmaktadır (Ctuv. *jeti-nşi* 'yedinci', Stuv. *çedi-gi* 'yedinci') (Silamu, 2018).

Çin'de Kazakça-Tuvaca dil ilişkisinin en ilginç örneklerinden biri de fiil çekim sistemindeki kişilik işaretlemesinde karşımızda çıkmaktadır. Sibirya Grubu Türk dillerinden biri olan Tuvacada, terminal geçmiş zaman eki *-DX*'nin çekiminde 1. Çokluk kişi eki *-BIS* olarak yer alırken, Cungar Tuvacasında bu ek -muhtemelen Kazakçanın etkisiyle *-K* olarak karşımıza çıkmaktadır, ör. *kel-di-k* (Stuv. *kel-di-vis*), *al-di-q* (Stuv. *al-di-viis*), *kör-dü-k* (Stuv. *kör-dü-viis*). Diğer örnekler ve açıklamalar için bk. Silamu, 2018. Aynı şekilde Tsengel (Altay) Tuvacasında da benzer bir durum söz konusudur (bk. Aydemir, 2017, s. 27).

## 8. Sonuç ve Değerlendirme

Bugün Çin hem dilsel çeşitliliği hem de çok farklı dil ilişkileriyle, oldukça ilginç bir dilsel bölgedir. Ayrıca Çin, Türk dil ilişkileri açısından da oldukça ilginç bir coğrafyadır.

Bu makale kapsamında, Çin'deki Türk dil ilişkileri Salarca ve Sarı Uygurca örneğinde detaylıca incelenmiştir. Johanson'un Kod Kopyalama Modelinin temel alındığı bu incelemenin en özgün yanı, sadece Türk dillerinin yabancı dillerle olan temasını (interfamily) değil, aynı zamanda Türk dilleri arasındaki dilsel teması (intrafamily) da kapsamış olmasıdır.

Bu incelemede elde ettiğimiz önemli sonuç ve bulguları şöyle sıralamak mümkündür:



- a. Çin'deki Türk dillerinin tamamı büyük oranda Çince'den etkilenmiştir. Bu etki neticesinde, Çince'den belli Türk dillerine (Sarı Uygurca, Salarca gibi) birçok dilsel öge *genel kopya*, *seçilmiş kopya* ve *karişik kopya* olarak geçmiştir.
- b. Çincenin ve Tibetçenin etkisiyle belli Türk dillerinde (Sarı Uygurca, Salarca) soluklama vb. olgular görülmektedir; hatta üstdamaksıl duraklamalı sesler (retroflex obstruent) olan *ʃ* ve *ʒ* artık Sarı Uygurcanın sesbirim sisteminde yer almaktadır.
- c. Sadece Moğolcadan değil, aynı zamanda diğer dillerden (Çince ve Tibetçe) de belli Türk dillerine fiil köklerinin kopyalandığı görülmektedir. Bu, Johanson'un Moğolca-Türkçe bağlamında dile getirdiği "tipolojik yakınlık" teziyle açıklanamayacak kadar karmaşık bir olgudur.
- d. Çin'de Türk dil ilişkileri çok yönlü ve çok boyutludur. Bu anlamda Çince-Türkçe, Tibetçe-Türkçe ve Moğolca-Türkçe gibi değişik dil ilişkilerinden bahsedebiliriz.
- e. Ayrıca Çin'in belli bölgelerinde Türk dilleri arasında da yoğun bir dil ilişkisi söz konusudur; buna örnek olarak Kazakça-Tuvaca dil ilişkisini gösterebiliriz.
- f. Kopyalamalar genelde sosyolojik açıdan baskın olan dilden (B dili) sosyolojik açıdan zayıf olan dile (A dili) yapılmaktadır. Ancak belli durumlarda, A dilinden B diline de kopyalamalar olabilmektedir, ör. Sarı Uygurcadan (bölgede A dili konumunda) Moğolcaya (bölgede B dili konumunda) birçok öge kopyalanmıştır. Bu ikinci kopyalama türü, Johanson'a göre taşıma olarak adlandırılmaktadır.
- g. Bundan sonraki süreçte de Çin'de Türk dil ilişkileri değişik yönleriyle araştırılmaya devam edilmelidir. İleride yeni malzemeler elde edilip incelendikçe önemli sonuçlar elde edilecektir.

#### Kısaltmalar:

Ar.	Arapça
BEL	Belirtme
Ctuv.	Cungar Tuvacası
Çin.	Çince
GÇZ	Geçmiş zaman
GT	Genel Türkçe
İF	İsim-fiil
İng.	İngilizce
KOP	Kopula/ek-fiil
Moğ.	Moğolca
OLZ	Olumsuzluk
Suy.	Sarı Uygurca
Stuv.	Standart Tuvaca
TK	Teklik
Ttü.	Türkiye Türkçesi
Uyg.	Uygurca
YF	Yardımcı fiil
YÖN	Yönelme
ZF	Zarf-fiil

#### Kaynakça

Aydemir, İ. A. (2017). Tsengel Tuvaları arasında bir alan araştırması: "MOTUV-DER" projesi ve ilk dilbilimsel sonuçları, İbrahim Ahmet Aydemir & Mevlüt Erdem (Ed.) içinde, *Tuva*

- Araştırmaları – Tuvaca Varyantların Belgelenmesi ve Tanımlanması* (s. 19-32). Ankara: Grafiker Yay.
- Ablimit, B. (2012). Language contact between Uyghur and Chinese in Xinjiang, PRC: Uyghur elements in Xinjiang Putonghua. *International Journal of the Sociology of Language* 215, 41-62.
- Boeschoten, H. (2022). The speakers of Turkic languages. L. Johanson & E. Csato (Ed.) *The Turkic Languages. Second Edition*. London/New York: Routledge. 1-16.
- Chaoju, T. & van Heuven V. J. (2009). Mutual intelligibility of Chinese dialects experimentally tested. *Lingua* 119, 709-732.
- Dwyer, A. M. (2007). *Salar: A study in Inner Asian language contact processes. part I: phonology*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Dwyer, A. M. (2016). Endangered Turkic languages of China. Süer Eker ve Ülkü Çelik Şavk (Ed.) içinde, *Tehlikedeki Türk Dilleri: Kuramsal ve Genel Yaklaşımlar / Endangered Turkic Languages: Theoretical and General Approaches 1* (s. 431–450). Ankara: International Turkic Academy and Astana: International Turkish-Kazakh University.
- Georg, S. (2017). Altaic languages of China. *Encyclopedia of Chinese Language and Linguistic*. (Volume 1). Sybesma, Rint (Ed.) Leiden & Boston: Brill. 130-136.
- Johanson, L. (1988). Grenzen der Turcia. Verbindendes und Trennendes in der Entwicklung der Türkvolker. In: *Turcica et Orientalia. Studies in honour of Gunnar Jarring on his eightieth birthday 12th October 1987*. Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul. 51-61.
- Johanson, L. (2000). Kontakt bedingter Wandel im Türkischen. *Acta Orientalia* 53, 169-186.
- Johanson, L. (2001). *Discoveries on the Turkic linguistic map*. (Swedish Research Institute in Istanbul, Publications 5.) Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul.
- Johanson, L. (2002). *Structural factors in Turkic language contacts*. [With an introduction by Bernard Comrie.] London: Curzon.
- Johanson, L. (2010). Turkic language contacts. In: Hickey, Raymond (Ed.) *The handbook of language contact*. Malden, MA: Wiley-Blackwell. 652-672.
- Johanson, L. (2021). *Turkic*. Cambridge University Press.
- Johanson, L. (2023). *Code copying. the strength of languages in take-over and carry-over roles*. Boston & Leiden: Brill.
- Kurpaska, M. (2017). The effects of language policy in China. *Język. Komunikacja. Informacja* Ilona Koutny, Ida Stria (Ed.) 12/2017. 14-24.
- Mehmet, G. (2010). Salar Türkçesinde Zarf-fiilli Öge Cümleler ve Zarf-fiil İşaretleyicilerinin Görünümü, *Turkish Studies* 5/4, 502-534.
- Memtimin, A. (2016). *Language contact in Modern Uyghur* (Turcologica 108). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Nugteren, H. (2013a). Old innovations in Salar and Western Yugur. Erdal, M., Koç Y., Cengiz, M. (Ed.) içinde, *Dilleri ve kültürleri yok olma tehlikesine maruz Türk toplulukları. 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (s. 379-388). Ankara.
- Nugteren, H. (2013b). Postposed indefinite articles in Mongolic and Turkic languages of the Qinghai-Gansu Sprachbund. In: Robbeets, M. & Cuyckens, H. (Ed.) *Shared Grammaticalization. With References With Special Focus on the Transeurasian Languages* (Studies in Language Companion Series 132). Amsterdam & Philadelphia. 227–250.
- Nugteren, H ve Roos, M. (1996). Common vocabulary of the western and eastern Yugur languages: The Turkic and Mongolic loanwords. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 49, 25-91.
- Nugteren, H. ve Roos, M. (1998). Common vocabulary of the western and eastern Yugur languages: The Tibetan loanwords. *Studia Etymologica Cracoviensia* 3, 45-92.
- Roos, M. E. (2000). *The Western Yugur (Yellow Uyghur) Language: Grammar, Texts, Vocabulary* (Doctoral thesis). Rijksuniversiteit te Leiden.
- Silamu, S. (2018). *Çin'de Kazakça-Tuvaca Dil İlişkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sun, H. (2015). Language Policy of China's Minority Languages. In: William S., Y. Wang & Chaofen S. (Ed.) *The Oxford Handbook of Chinese Linguistics*. New York: Oxford University Press. 541-553.

ÇİN'DE TÜRK DİL İLİŞKİLERİ

Yakup, A. (2005). *The Turfan dialect of Uyghur* (Turcologica 63). Wiesbaden: Harrassowitz.